

AZ ANONYMUS-KÉRDÉS

ANAGYKÖZÖNSÉG a tudományból rendszerint csak a „kész“ eredményeket látja, melyek különböző — többé-kevésbé megbízható — közvetítések útján hozzá eljutnak; a tudomány műhelyébe, ahol az anyag cseppfolyós érce izzik, ritkán van alkalma betekinteni. Pedig a közvetlen szemlélet a tudomány mivoltát is másképp mutatja be s egy-egy problémán keresztül gyakran érdekes távlatok nyílnak fel.

Ilyen különös problémája a magyar történettudománynak az Anonymus-kérdés. Az Anonymus-kérdés kevés híján immár kétszáz esztendő. Születése évét pontosan meg tudjuk mondani: 1746. Ebben az évben jelent meg Bécsben az osztrák Johann Georg Schwandtnernek a magyar történet forrásait felölelő kiadványa első kötete, mely az első 38 lapon, a bécsi udvari könyvtár egyik kéziratos kódexe alapján egy, a magyar közönség előtt addig ismeretlen, feltűnő tartalmú, új forrást tett közzé, — egyenesen a hét vezérről és a magyar honfoglalásról! Hasonló tárgyú munka önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy felkeltsse az egész magyarság figyelmét, mely az alig egy emberöltővel azelőtt lejátszódott kuruckorszak eseményeit már a legendák színes szálaival kezdte átszövegetni; az érdeklődést azonban a legmagasabbra emelte az a titokzatos körülmény, hogy e különös, nem tudni, inkább mesét vagy históriát író munka szerzője nevét és kilétét sajátos módon olyan homályba burkolta, melyből csak annyit lehetett kivenni, hogy magister volt és egykor „a boldogemlékü legdicőségesebb Bélának, Magyarország királyának“ a nótáriusa, amihez közvetlenül még egy éppen olyan különös ajánlás járult a szerző valamely „tisztelendő és az irodalmi műveltség díszével ékes“ barátjának, akinek a nevét azonban szintén elhallgatta. Schwandtner vállalatához Bél Mátyás, korának legtekintélyesebb történettudósa irt előszót. Azok a sorok, melyeket itt az új kútfőnek szánt, egyszersmind az Anonymus-irodalom első — ámbár még igen primitív — emlékéit is alkotják.

A „Magyarország hét vezéréről szóló magyar história“, ahogy Schwandtner kiadása a munkát megjelölte, ennek dacára oly nagy hatást keltett, hogy már a következő évben egymásután két ízben nyomda alá kellett bocsátani, amit nemsokára újabb kiadások követtek, úgyhogy negyedszázad alatt (1772-ig) a munka összesen hét kiadást ért el. Ez a magyarányú érdeklődés magyarázza azt, hogy ettől kezdve,

a latinnyelvű magyar történetírás virágkorán keresztül, a XIX. század végéig, közvetlenül vagy közvetve csaknem minden historikusunk hozzászólt az új forráshoz. Bél bemutatója után először (1748-ban) Dezsericzky József tett néhány megjegyzést egy nagyobb munka első kötetében, 1761-ben Pray György foglalkozott részletesen a kérdéssel, 1766-ban Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár magyar származású igazgatója mondott véleményt és egyúttal bírálatot a Schwandtner-féle kiadásról is, 1770-ben Sajnovics János a magyar és a lapp nyelv azonosságát bizonyító Demonstratio-jában érintette a kérdést, ugyanazon évben Kercselich Boldizsár Dalmácia, Horvátország és Szlavónia történetéről írt művének első kötetében szánt két fejezetet a névtelen nótáriusnak, míg a következő évben az oklevél-publikáló Kaprinay látta szükségesnek a kérdéstről megemlékezni. Sajnovics Demonstratio-ja adott okot Praynak arra, hogy 1774-ben az Annales veteres-hez kiadott pótlásaiban az egész kérdést még egyszer vizsgálat tárgyává tegye, ami viszont Sajnovics rendtársát és mesterét Hell Miksát készítette arra, hogy addigi csillagászati kutatásaitól elfordulva, bár eredményei sohasem kerültek sajtó alá, minden idejét az új kérdésnek szentelje. Részletesen foglalkozott a problémával a magyar História Critica nagynevű mestere: Katona István míg a század vége meghozta az első önálló Anonymus-monográfiát, a pesti egyetem diplomatika-tanárának, Cornides Dánielnek tollából, bár a közönség csak 1802-ben vett róla tudomást, amikor — szerzőjének halála után — Engel Keresztély sajtó alá bocsátotta.

Az érdeklődés a következő században sem csökkent, sőt talán emelkedett. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy a krónika két újabb, az eredetin alapuló kiadásban tétetett közzé Endlicher István által (a második kiadás 1849-ben Sankt Gallenben, a máig is használatos Monumenta Arpadiana-ban), míg a század derekán (1860-ban) megjelent az első komoly, (a multszázadi kísérleteket tekintve azonban már harmadik) Anonymus-fordítás Szabó Károlytól. Ugyanekkor rajongó híve akadt a névtelen jegyzőnek a kiváló jogtörténész Bartal Györgyben, aki az 1858—1864. években négy értekezésében foglalkozott vele. Utódjának tekinthetjük a nagyérdemű Mátyás Flóriánt, aki az 1866—1878. években öt akadémiai felolvasást tartott a névtelenről, mígnem eredményeit 1883-ban összefoglalva bocsátotta nyilvánosságra egy újabb Anonymus-kiadás kapcsán. Mátyás Flóriánnal egyidőben résztvettek a vitában: Fejérpataky László, Marczali Henrik és Pauler Gyula. Eredményeiket megrostálva és kiegészítve összegyűjtötte Sebestyén Gyula 1898-ban megjelent könyve: Ki volt Anonymus?, mely egyszersmind e korszak utolsó akkordja is volt. Utána több mint két évtizedig, Jakubovich Emil munkásságáig csend következett, mikor is a kérdés ismét az érdeklődés középpontjába került és újabb vitákat eredményezett.

A küzdelemben a magyar tudósokon kívül kezdettől fogva résztvettek a környező nemzetiségek is, így elsősorban az oláhok, akik a „névtelen“ jegyzőnek némely, bizonyos „blach“-okra vonatkozó megjegyzései miatt túlságosan is nagy érdeklődést mutattak az ügy iránt s az új forrást mindjárt felfedezése után politikai harcaikba is

bevonták. (Maior Péternek 1812-ben megjelent s Béla király jegyzőjével is foglalkozó munkáját 1883-ban minden elavultságával együtt újra kiadta a budapesti Petru Maior-egyesület.) Ezenkívül beavatkoztak a küzdelembe a tót s különösen az erdélyi szász (Han, Eder) és nagynémet (Thunmann, Sulzer, Schlözer stb.) történétírók s számos cseh, lengyel, orosz és horvát historikus és nem historikus is.

MI KÖRÜL folyt hát tulajdonképpen e hosszadalmas vita? A nagyközönség, mely a meg-megújuló harcot minden időben szokatlan érdeklődéssel kísérte, rendszerint csak leegyszerűsítve látta a kérdést ebben a mondatban: Ki volt Anonymus? s megelégedett egy-egy odavetett névvel, mely kisebb-nagyobb időközökben a vita zajából feléje hangzott; a történetkutatás számára azonban a fenti kérdés csak utolsó láncszeme egy kérdés-komplexusnak, melynek ennél fontosabb részei is vannak. A történettudomány végső célja: a történeti múlt megismerése s minden egyéb probléma, mellyel ezenkívül foglalkozik, csak lépcső ennek elérésére. Ennek folytán a honfoglalás historiájával kapcsolatban is a végső cél: mi az, ami belőle a történeti múlt rekonstruálásához felhasználható, akár direkte az általa elbeszélte honfoglalás történetéhez, akár indirekte az író saját korának történetéhez. Mindennek helyes értékeléséhez azonban feltétlenül ismernünk kell: a kort, melyben keletkezett s megközelítőleg megállapítani: a személyt, aki írta. Ezzel a három fogalommal meghatározhatjuk az egész Anonymus-irodalom problematikáját, mely tudat alatt a legtöbb vitázóban benne élt, anélkül azonban, hogy a kérdések logikai egymásutánjával mindig törődtek volna. E problematika tisztulása és a megoldásukra használt eszközök finomodása dióhéjban a magyar forráskritika történetét is mutatja.

A k o r meghatározásához biztos támpont az első kutatók számára mindössze annyi volt, hogy a Gesta-író magát a „boldogemlékű legdicőségesebb Béla Magyarország királya“ egykori jegyzőjének mondta. Ez annyit mindenesetre elárult, hogy az újonnan felfedezett munka szerzője a XI. század közepe (I. Béla uralkodási ideje 1061—1063) s a XIII. század vége (IV. Béla uralkodási ideje 1235—1270) között kellett, hogy működjék, (így tehát mindenesetre fiatalabb volt, mint az addig ismert legrégebb krónikás Kézai Simon mester, aki tudvalevőleg IV. Béla unokájának, IV. Lászlónak volt az udvari papja). Sőt abból a tényből, hogy a volt nótárius urát „boné memorie“-nek, vagyis „boldogemlékű“-nek nevezte, az első időhatárt, mint terminus post quem-et 1061-ről 1063-ra (mintha csak a véletlen gúnyolódása lett volna a tudománnyal szemben!) lehetett eltolni. Mindez azonban édeskeveset jelentett, mert így is több mint 200 esztendő maradt, melyen belül tág tere nyílt a találgatásoknak. Amikben azután nem is volt hiány.

Az egymásután létrejött vélemények között valami sajátos ingaszerű mozgás észlelhető (ami különben a legtöbb tudományos vitánál megállapítható) két egymástól legtávolabb eső szélsőség között, míg végre a kilengések egyre kisebbek lesznek s közelednek ahhoz a ponthoz, ahol előbb-utóbb meg kell állniok. E két szélsőséget az

I. Béla—IV. Béla kora jelentette. Bár már a munka első bemutatója: Bél Mátyás megjegyezte, hogy az I. Béla korában alig keletkezhetett, az idők folyamán ez a feltevés mégis egyre visszatért s egészen a jelen század elejéig voltak képviselői. Kutatásai elején egy ideig — igaz, hogy csak vagylagosan — I. vagy legfeljebb II. Béla mellett nyilatkozott a nagy tudású Katona István, míg kizárólag I. Béla hívei voltak: a múlt század legelején Bárdosy János, Keresztúri József s a század közepén, ill. második felében Toldy Ferenc és Szabó Károly. Az ő nyomukon haladt, mint e nézet utolsó képviselője: Kubinyi Ferenc.

IV. Béla hívei még tovább tartották magukat. Első védelmezője (még a XVIII. században) Pray György volt, őt követte a múlt század első felében Bartal György és — a legutóbbi időkben — Marczali Henrik. E két szélsőséggel szemben — amelyet nagy mértékben torzított az a körülmény, hogy az erdélyi szászok és a németek lehetőleg minél későbbi, míg az oláhok minél korábbi időhatárt szerettek volna megállapítani — a kutatók többi része mindinkább rájött arra, hogy a „krónika“ keletkezési ideje (ahogy téves műfajmeghatározással a Gestát egész napjainkig nevezték) a XII. századnál előbbre, de annál későbbre sem tehető, hogy azonban azon belül II. vagy III. Béla korába helyezendő-e: a vélemények megoszlottak. Comides, az első nagy Anonymus-tanulmány írója, aki először kísérelte meg, hogy az I. és IV. Béla híveit leszerelje: még nem tudott határozottan választani II. vagy III. Béla között, hasonló vagylagos álláspontot foglalt el a nagy népszerűségnek örvendő Budai Esaiás. A többiek azonban, főképpen Katona hatására, aki előbbi véleményével szakítva III. Béla pártjára állt: lassanként áttértek a III. Béla táborába. Így ott látjuk a XVIII. század végén, ill. a XIX. elején a nemrégiben megtért Kolláron és Prayn kívül, akik előzőleg IV. Béla hívei voltak: Szeredait, Schwartzert, Sándor Istvánt, míg a jelen század fordulóján — már a szigorúan vett kritikai történetírás korában — Mátyás Flóriánt, Pauler Gyulát, Fejérpataky Lászlót, Sebestyén Gyulát, valamint legújabban Erdélyi Lászlót és Hóman Bálintot. II. Béla korának a legutóbbi években két újabb védője akadt Jakubovich Emilben és a német Konrad Heiligben.

Ennyi vita és ennyi vélemény: a tudománytól távol álló embert talán szkepszissel tölthetné el — magával a tudománnyal szemben. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk a helyzetet, belátjuk, hogy a hosszas küzdelem oka csupán a forrásismeret kezdetleges voltában, eszközeinek durvaságában rejlett s mikor a forráskritika megerősödött, eszközei kicsiszolódtak — ami nagyrészt éppen az Anonymus-problémának volt köszönhető, — a kérdés is mindinkább elveszítette megközelíthetetlen jellegét. Figyeljük meg azokat az eszközöket, melyekkel az első harcosok küzdöttek. I. Béla korának hívei főképpen azzal érveltek, hogy a szerző urát csak sorszám nélkül: Béla királynak nevezi, ami alig történt volna meg, ha néhai ura nem az első a négy Béla nevű magyar király között; felemlítették, hogy a krónikában csupán I. Béla előtt élt uralkodókra: a „Boldog“ István királyra, Péterre, Aba Sámuelre és Andrásra történik hivatkozás. Ezzel szemben — hogy a másik szélső időhatárt említsük — IV. Béla korának

hívei főképpen a Gestának a murai karanténokról szóló egy megjegyzését idézték, mely szerint azok birtokait a honfoglalók utódai „mindmáig hatalomban és békében bírják“ (amit ők a stájer hercegségre vonatkoztattak, amelyet tudvalevőleg IV. Béla halála után V. István vesztett el); ezenkívül Marczali több analógiával állt elő, melyek szerinte szintén IV. Béla korára utalnak, így a kunok nagy szerepe, a Gestának az az adata, hogy Szulta fiának, Taksonynak kun nőt szerez (éppúgy, mint IV. Béla V. Istvánnak), továbbá, hogy a honfoglaló magyarok útiránya megegyezik azzal az úttal, melyen a tatárok jöttek be stb. — Viszont velük szemben felhozták azt, hogy a krónika Hallosról, Lodomeriáról és Susdálról beszél, amely államok ill. fejedelemségek csak a XII. században tűnnek fel, így pl. Susdal csak az 1193-ik évben; különösen utaltak arra az érdekes megjegyzésre, melyet a Gesta Álmossal kapcsolatban mond, akit szerinte azért hívtak Álmosnak, „ami — teszi hozzá — latinul annyi, mint szent (!), mivel az ő ivadékából szent királyok és hercegek voltak születendők“. Már pedig — jegyezték meg I. Béla ellenesei — István király és Imre herceg csak László korában (1083-ban), maga László pedig III. Béla korában (1192-ben) avatottak a szentek közé. IV. Béla ellen pedig főképp azzal bizonyítottak, hogy a Gesta Budavárról (Buduar) és Csanádról (castrum Sunad) még mint meglevőkről beszél, holott előbbi 1241-ben leégett (helyén van a mai Óbuda), míg utóbbit nem sokkal később a tatárok pusztították el.

Utóbbi bizonyítékok, melyeket I. illetőleg IV. Béla ellen felhoztak, egyszersmind bizonyítékok voltak a közbeeső két Béla király mellett is. Atekintetben azonban, hogy II. és III. Béla között dönteni lehessen, az időköz túlságosan kicsiny volt. Katona óta ugyan a kutatók nagyobb része, aki sem I., sem IV. Béla korát nem fogadta el, III. Béla mellé állt, de ezt nem annyira belső érvek, mint inkább egy-egy alkalmasnak látszó Anonymus-jelölt kedvéért tette. III. Béla kora mellett komoly bizonyítékokat először csak Mátyás Flórián állított össze, ő már nem elégedett meg az ötletszerűen feldobott egyes adatokkal, hanem igyekezett a munkában előforduló minden olyan motívumot megvizsgálni, amely a történettudomány akkori állása szerint a Gesta szövegéből kielemezhető volt. Így az addigi szinguláris egybevetések mellett, melyeket felülbírált és kiegészített (ezeket ő mint „históriai“ és „geográfiai“ bizonyítékokat csoportosította), felhívta a figyelmet több olyan szempontra, melyek már kollektív színezetűek voltak, tehát az eseménytörténet helyett a fejlődéstörténet menetébe beállíthatók (igaz, hogy ő ezeket még nem így nevezte, hanem csak mint „diplomatikai“ adatokat mutatta be). Mátyás Flórián bizonyítékai, melyeket később Sebestyén Gyula hasznosan kiegészített, szolgáltak alapul az őket követő történetíróknak, majdnem három évtizeden át. — Jakubovich Emilé az érdem (akinek, mint később látni fogjuk, az Anonymuskérdés egy másik ágában is nagy szerepe volt), hogy a kormeghatározás szempontjai közé a nyelvtörténetit is beiktatta; felhívta a figyelmet azokra a fejlődésbeli sajátosságokra, melyek a Gesta magyar szavaiban, főképpen az a és o magánhangzók egy fokkal zártabb voltában (o, u) és az ú. n. végvocalisok (pl. Tas helyett Tosu) gyakoriságában mutat-

koznak, melyek szerinte inkább II., mint III. Béla korára mutatnak. Ha még mindehhez megemlítjük azt az érdekes kísérletet, melyet Konrad Heilig 1933-ban megjelent tanulmányában végzett, a Gesta szövegében található s kétségtelenül az egykorú oklevelekből származó oklevélformula alapján a Gesta halásának korát kb. II. Géza uralkodása idejére vélte elhelyezendőnek: körülbelül bemutattuk az összes fontosabb szempontokat és elméleteket, melyek a névtelen jegyző korának meghatározására a legutóbbi időig felmerültek.

A Gesta író személyének kérdése tulajdonképpen csak függvénye lett volna az előbbi kérdésnek, annak, hogy a kutatás milyen álláspontra helyezkedik a Gesta korát, ill, a négy Béla király közti lehetőségeket illetően. Azonban itt is volt egy sajátságos körülmény, mely a kor kérdésével párhuzamosan, sőt azt sokszor intenzitásban túlhaladva, az egész problémát hol előbbre, hol hátrább dobta. A Gesta szövege — mint ismeretes — a kódex első fóliumának hátsó lapján, tehát a kódex második oldalán látható több, mint 10 cm magasságú díszes P initialevél kezdődik, melyhez a szöveg első sorában ez a szó csatlakozik: dictus (t. i, magister)... Ez az egyetlen betű s ez az egyetlen szó volt az, mely az Anonymus-kérdés végleges megoldásának napjainkig útjában állott. Sajnálatos véletlen folytán, mely az egész ügyet végig üldözte, ez a kérdés mindjárt kezdetben téves irányba terelődött. Schwandtner ugyanis, a Gesta első kiadója, a középkori latin rövidítési rendszer ama szokására támaszkodva, hogy a prae szócskát gyakori előfordulása miatt egészen nem írták ki, hanem csak első betűjével jelölték (mely fölé azonban rendszerint kis vízszintes vonalat tettek): a Gesta szövegét így kezdte: Praedictus magister ac quondam... nótárius, amit Bél Mátyás a kiadás előszavában értelmileg is megmagyarázott, előadván, hogy itt a Praedictus (előbb mondott, előbb megnevezett mester) a kódex első oldalára mutat vissza, ahol az eredetiben a munka díszes címlapja állott, ezt azonban a hanyag másoló elhagyta (s így neki köszönhető, hogy a szerző számunkra névtelen maradt). Ez a látszólag valószínű magyarázat azután gyorsan el is terjedt, s a Praedictus olvasást a Gesta következő hat kiadása is változatlanul átvette. Ellene csak 1766-ban emelte fel szavát a már említett Kollár Adám, aki Schwandtner olvasását „turpis error“-nak, csúf tévedésnek minősítette, s kifejtette, hogy a munka kezdőbetűje tulajdonképpen a szerző nevét takarja, míg a dictus szót az író csak szerénységből használja, annak kifejezésére, hogy inkább csak mondják mesternek, mint sem, hogy tényleg az. Ebből a magyarázathoz kiindulva (mely szerint tehát a kezdő szavak kb. Így olvasandók: mesternek mondott P. s egykor a boldogemlékü legdicsőségesebb Béla király nótáriusa) Kollár mindjárt meg is kockáztat egy megoldást, hogy t. i. a szerénykedő P. nótárius egy bizonyos Péter aradi prépost lenne, aki Kollár szerint IV. Béla alatt élt. Kollár nézetét — anélkül azonban, hogy a személyben vele egy véleményen lettek volna — átvette legtöbb kortársa: Pray, Hell, Kaprinay s főképpen Katona István, aki III. Béla egyik oklevelében, 1181-ben valóban talált egy Pál nevű nótáriust, akinek a keresett Névtelen-nel való azonossága minden eddiginél valószínűbbnek látszott.

Pál nótáriusról azonban (később erdélyi püspök volt) nemsokára kiderült, hogy már III. Béla idejében eltávozott az élők sorából, sőt lassanként az egész kérdés holtpontra jutott, hogy azután — visszatérjen az eredeti irányba! A visszatérést, sajtószerűen, éppen az a munka vezette be, mely először foglalkozott a művel teljes részletességgel és mindenre kiterjedő kritikával: Comides Anonymus-tanulmánya. Comides híres munkája ugyanis Kollár P. dictus olvasását teljesen elvetette, azzal a kijelentéssel, hogy akkor a szöveg nem lenne — latinul. A P dictus szerinte egyszerűen másolási hiba Bdictus vagyis Benediktus = Benedek helyett. Ez pedig lehet az a Benedek is, aki II. András feleségének volt a kancellárja (!). Ugyanezen a nyomon haladt a legnagyobb magyar oklevélpublikáció kiadója, Fejér György, aki szintén megengedhetetlennek tartotta a siglák feloldást. „Kétlem azt is, — írja — hogy helyes legyen ezen olvastatása: P. dictus Magister, mint olvasta azokat legújabbban Endlicher István is, mert se Petrus, se Paulus, dictus magister nevezettel, a' Historiai, vagy a' Diplomatikai kútfőkben elő nem fordul; és a. kéziratban a' P. betű után pontbökés nincsen . . . M í g a régi felfogáshoz való teljes visszatérést jelentette Szabó Károlynak 1860-ban megjelent egyébként kiváló Anonymus-fordítása, mely a Gesta bevezetését „Megnevezett mester“ szavakkal kezdte s külön jegyzetben kifejtette azt a régi megokolást, mely szerint a fenti szavak a kódexnek a cím számára hagyott, de üresen maradt első lapjára utalnak vissza. Ennek a felfogásnak utolsó harcosa, a modern magyar diplomatika megindítója: Fejérpataky László volt, aki az 1877—79. években Marczali Henrikkel folytatott vitájában a leghevesebben küzdött a siglák olvasás ellen. „Ezt — írja a Figyelő 1878. évi folyamában — mindenki, akinek csak egy csöpp palaeographiai jártassága van, első pillanatra is Praedictus-nak fogja olvasni és nem P. dictus-nak“. De más alkalommal megjegyzi: „Palaeographiai dolgokat utóvégre is csak autopsia útján lehet eldönteni s így állításom bebizonyítására én sem hozhatok fel okoskodásokat, miként Marczali sem hozott fel a magáénak támogatására Mindenesetre 1892-ben megjelent híres facsimile-kiadásában, valamint 1900-ban a Magyar Honfoglalás Kútfőiben kiadott Anonymus-szövegében megtartotta a régi Praedictus feloldást.

A kérdés végleges tisztázása csak az utolsó évtizedekben történt meg: Erdélyi László és Jakubovich Emil kutatásai nyomán. Erdélyi 1906-ban, egyik tanulmánya jegyzetében hívta fel a figyelmet arra, hogy a középkorban a dictus kifejezés, mint szerénykedő jelző igenis divatban volt, sőt arra hazai okleveles gyakorlatunkban is található adat, így pl. Róbert tatai apát egy alkalommal így írja nevét: R. dictus abbas de Tota. Erdélyi megjegyzése adott ösztönzést Jakubovich Emilnek, hogy a Gesta eredetijét (1923-ban) vizsgálat alá vegye. Az — akkor még Bécsben lévő — kódex első, sokat vitatott oldaláról kvarclámpás palimpsest-fényképező géppel (ultraviola sugarakkal) több felvételt készített s azokon — 34 sor terjedelemben — pontosan ugyanazt a szöveget találta meg, mely ma a lap második oldalán olvasható: így az első sorban magukat a kényes dictus magister szavakat, míg az initiale helye üresen volt hagyva. A palimpsest-képekről az is meg-

állapítható volt, hogy a másoló írás közben több hibát követett el, így az initiale számára is kevés helyet hagyott s valószínűleg ez okból (mivel razúrára nem lehetett festeni) az egészet kivakarta, hogy azután a túlsó oldalon újra kezdje. Ezzel tehát tarthatatlanná lett az a régi téves felfogás, hogy az első szavak „előbb megnevezett mester“-t jelentenek, hiszen ha az első oldal megmarad, nem lett volna a kezdő szónak mire „visszamatni“. Ennek kiegészítésére Jakubovich kevéssel később (1925-ben) a Klebelsberg-émlékkönyvben megjelent nagyszerű tanulmányában számtalan adat erejével kimutatta, hogy a dictus szerénykedő jelző (gyakran éppen siglával kapcsolva), már a II. században rendkívül elterjedt volt. Sőt a XII. század második feléből egy olyan adatot is talált, mely végleg eldöntötte a P. dictus magister olvasás helyességét. Egy — Szent Hildegardhoz intézett — levélben ugyanis a levélíró apáca címe így volt kifejezve: T. dicta magistra.

JAKUBOVICH EREDMÉNYEI az Anonymus-kutatásnak új reményt adtak. Az által ugyanis, hogy a kezdő betű sigla-volta bebizonyosodott: ismét felmerült a reménye annak, hogy a honfoglalás „névtelen“ történetírója, aki arcát a kíváncsiak elől századokon át kámzsájával takarta el, egyszer mégis elárulja magát: korát és kilétét. A kor meghatározásában azonban, mely Mátyás Flórián és Sebestyén Gyula kutatásai után már-már végleg lezártnak látszott, újabb irányok léptek fel, melyek a munkát III. Béla kora helyett inkább II. Béla. korára vélték helyezendőnek. Így a nagyérdemű Jakubovich azt a nézetét fejezte ki, hogy a Gesta az 1147. és 1152. esztendő között keletkezett, míg Konrad Heilig, említett dolgozatában, az 1156. évet választotta. Közben azonban III. Béla korának hívei sem maradtak el. Ez az újból fellépő bizonytalanság adott indítékot e sorok írójának, hogy a kérdést, mely Sebestyén Gyula munkája óta rendszerint csak egy-egy többé-kevésbé szűk szempont alapján került tárgyalásra: revízió alá vegye.¹ Kutatásainak alapul és kiindulópontul azok az eredmények szolgáltak, melyeket a magyar forráskritika és forrásismeret s főképpen a magyar oklevéltan éppen az utóbbi években alkotott.

A Gestából, pontos analízis után, egy kiforrott társadalmi rendszer rétegvonalai tűnnek elő: A fejedelem (dux) és a vele majdnem egyvonalon álló „hét fejedelmi személy“ (septem principales persone) után a főemberek rétege áll, akiket a Gesta 3 különböző néven: primates, principes és (sajátságos módon) iobagiones, jobbágyok megjelöléssel emleget; alattuk áll a nemesek (nobiles) még mindig előkelő rétege, míg utánuk a közsabad magyarok tömege következik, akiket a Gesta katonáknak (milites) mond; a közsabadok után, mint átmenet, szerepel a serviensek rétege, míg legvégül a vámépek (civiles) és a parasztok (rustici) következnek. Fenti megjelöléseket talán hajlandó volna valaki költötteknek tekinteni; ha azonban összehasonlítjuk őket fennmaradt okleveleink és törvényeink hasonló jellegű adataival: arra a meglepő eredményre jutunk, hogy a bemutatott rétegek kivétel nélkül

¹ Megjelent: „Az Anonymus-kérdés revíziója“ címmel a Századok jelen évi 4-6. számában.

történeti eredetre nyúlnak vissza, fenti szervezetük azonban csak hosszabb, a társadalmi élet differenciálódásával kapcsolatos (s csaknem évről-évre ellenőrizhető) fejlődés eredménye. A XII. század első felében (II. István, II. Béla és II. Géza idejében) a társadalmi élet rétegzése még egészen más; III. István alatt már szórványosan feltűnnek olyan jelenségek, melyek a Gestára emlékeztetnek, így 1171-ben a sajtáságos „jobbágy“ szó: a király legelső „szolgáinak“, az ország főurainak jelölésére, míg a század utolsó negyedében — amely korra III. Béla uralkodása esik — a társadalmi élet rétegzettsége és terminológiája éppen annak a képnek felel meg, mely a Gestában ránkmaradt... (A XIII. század elején újabb színváltozás következik be: a milesek és serviensek kivívják maguknak azokat az előjogokat, melyeket odáig a nemesek (nobilisok) élveztek, hogy azután létrejőjön az a — Gestától már lényegesen eltérő — szerveződés, melyet mint az „Aranybulla társadalmát“ ismerünk.)

A másik szempont, mely idáig elkerülte az Anonymus-kutatók figyelmét: egy gazdaságtörténeti kérdés. Gestánk a honfoglalókkal kapcsolatban többször megemlékezik bizonyos adókról ill. váltságdíjakról, melyeket, útjuk folyamán, a meghódolt vagy megfélemlített népek fizettek. A pénzüsszegeket mindig márkában fejezi ki. Így a kievi és szuzdali fejedelmek szerinte tízezer márka évi adót ajánlottak fel. Míg Lodóméria fejedelme többek között kétezer márka ezüstöt és száz márka aranyat fizetett, hasonlóképpen Haücs fejedelme három ezer márka ezüstöt és kétszáz márka aranyat „és igen nemes ruhákat“. Csakhogy a márka a XII. század közepe előtt nem volt ismeretes Magyarországon, sőt a kontinens többi államaiban is csak kevéssel azelőtt tűnik fel (az angol kereskedelem nyomán, mely azt Skandináviából ismerte meg). Hazánkban az oklevelek az arany és ezüst mérésére a XII. század első felében állandóan a librát (font, valószínűleg Karoling-font) emlegetik, utolsó említése II. Béla unokájának, III. Istvánnak oklevelében található: 1165-ben. Míg a márka éppen III. Béla idejében lesz általánossá.

Hasonló eredményre vezet azoknak a stílárius sajtáságoknak a vizsgálata, melyek a történetíróvá lett nótárius szövegéből előtűnnek. Ezek közül mint legérdekesebb említhető meg az, hogy a vérszerződés 5. pontjában (mint Madzsar Imre már régebben észrevette) egy szabályos oklevél-formula húzódik meg, melyet a Gesta-író nótárius kétségtelenül kancelláriai működése közben sajátított el. Ez a formula (melynek idézésétől szabad legyen eltekinteni) királyi okleveleinkben kisebb-nagyobb eltéréssel a XII. század közepe óta használatos, míg a Gestának teljesen megfelelő alakban III. István, III. Béla és utóbbinak fia, András herceg (a későbbi II. András) okleveleiben fordul elő. Utánuk teljesen el is tűnik. Azonban az oklevelek egy másik kérdésre is világot vetnek. A Gesta-író magát, mint már többször említettük, a „legdicsőségesebb“ Béla király (gloriosissimi Bele regis Hungarie) jegyzőjének mondja. Ezt a megjelölést eddig a kutatás egyszerű kegyeleti ténynek tekintette s elsiklott fölötte. A forrásokban található királyi címek története azonban azt bizonyítja, hogy a gloriosissimus jelző az egykorú királyi kancellária gyakorlatában gyökerezik, s a volt királyi

jegyző halála után is úgy nevezte urát, ahogyan az életében az oklevelekben volt szokásos. Királyainkat a XI. században rendszerint csak „kegyes“ (pius), „jó“ (bonus), „tisztelendő“ (venerabilis) s más hasonló jelzőkkel illették (így magáról Szent Istvánról ezt olvassuk: pio Stephano regnante), II. Béla alatt leginkább a „piissimus“ (legkegyesebb) jelző volt használatos, míg a „gloriosissimus“, mely több, körülbelül hat-hét címmel együtt néhányszor használatik II. Géza okleveleiben is — III. Béla alatt a magyar király kizárólagos címe lesz.

Mint látjuk tehát, a fejlődéstörténet különböző számai csaknem mind a XII. század végére vezetnek s így arra utalnak, hogy a Gesta írásának idejét — az eddigi felfogással szemben — legnagyobb valószínűséggel III. Béla korában kereshetjük.

III. Béla korának legutolsó védelmezője, Sebestyén Gyula, a névtelen szerző személyét Adorján budai prépostban kereste, aki az 1185—1186-ik években több oklevélben szerepel mint III. Béla király kancellárja, s akinek személyét az az érdekes adat helyezte előtérbe, hogy abban a híres levélben, melyet az 1180-as évek közepe táján István, a párizsi Szóit Genovéva hegyén épült monostor apátja III. Béla királyhoz (az ott tanult s váratlanul elhunyt Bethlehem nevű magyar ifjú haláláról) küldött: a kint levő magyar klerikusok között említettett egy ugyanolyan nevű személy. („Ezekben résztvett— írja István apát — Felsőged országából három klerikus: Jakab, Mihály és Adorján.“) Adorján szerzősége Jakubovich perdöntő megállapítása után a szövegkezdő P sigla-voltáról ma már nem állhat meg. Ellenben igen nagy a valószínűsége annak, hogy a Gesta-író „P. dictus magister“ (mint arra Hóman már 1925-ben rámutatott) azzal a „Petrus magister“-rel azonos, aki 1183-ban Miklós esztergomi érsek egy oklevelében mint az esztergomi káptalan tagja említettik, érdekes módon éppen a fentebb bemutatott és Sebestyén által a névtelen jegyzőként tisztelt Adorjánnal, valamint a szintén fentebb említett, Párizsban elhunyt Bethlehemmel s több más személlyel együtt, akik később nagyrészt III. Béla illetve fiai Imre és II. András kancelláriájában működtek. Ezt az érdekes feltevést nagy mértékben alátámasztotta két (csak nemrégén előkerült) adat, melyék közül az egyik 1198-ból való (tehát III. Béla halála után két évvel!) s bizonyos P. mester (!) esztergomi (!) prépostról szól, aki Rómában néhány évvel azelőtt tanúja volt az egyik pápai regisztrumkönyv megcsontításának, míg a másik adat 1204-ből ugyanezen P. mestert mint Imre király követét említi az esztergomi (!) érsekség betöltése körül támadt bonyodalom ügyében. A kérdéssel kapcsolatban végzett diplomatikai és stíluskritikai vizsgálatok során kiderült, hogy az esztergomi „iskolából“ származó kancellárok (Adorján!) oklevelei és a Gesta szövegének hivatali formulái között oly egyezések vannak, melyek kétségtelenné teszik, hogy a Gesta-író nótárius velük azonos forrásból tanulta az „író“ művészetét. Ezt bizonyítja az az érdekes körülmény is, hogy a jellegzetes dictus kifejezés, mellyel szemben kutatóink oly sokáig tehetetlenül állottak, éppen a Sainte Geneviève-iskolára vezethető vissza: maga István apát (1177—1192), kinek levelei eleganciájukkal e korban mintául szolgáltak, számtalan levélben alkalmazta: frater Stephanus de Sancta Genoveva dictus abbas.

A LEGUTOLSÓ ÉVEK KUTATÁSAI egyszersmind tisztázták a Gesta hitelének és történeti forrásértékének kérdését is, amelyben — éppúgy mint a kor és a személy kérdésében — csak nagynehezen tudott a történettudomány nyugvópontra jutni. Volt idő, amikor az egészet pusztá kitalálásnak minősítették, amit a késői krónikás — valamikor a XIII. század végén! — a nemzeti hiúság legyezgetésére költött. E tekintetben különösen a hazai szász és tót történetírók vezettek, de a magyarok sem maradtak el. Az utolsó „mélypontot“ — ha szabad így mondani — éppen a (sokszor nagyon is túlzó) pozitivistá történetírás virágkora jelentette. A nagyérdemű Pauler Gyula szerzőnként mint „egy latin nyelv gyötrő papot“ mutatja be Árpád-kori nagy munkájában, míg az oly lelkes magyar Karácsonyi János a magyar nemzetségek történetében a „Névtelen szerző“ elbeszélését „képtelen mesé“-nek nyilvánította. Ma már az ellentétek e téren is elsimultak. A legutóbbi, főképp irodalomtörténeti eredmények pontosan kijelölték azt a helyet, mely a „legdicőségesebb“ Béla király egykori nótáriusának munkáját a magyar tudomány, de az európai történetírás keretében is megilleti. Ráműtattak arra, hogy a Gesta Hungarorum éppoly jellegzetes alkotása a XII. századi „történet szemléletének, akárcsak az angol Geofrey of Monmouthnak kevéssel azelőtt írt — s minden valószínűség szerint a Gesta által is ismert — „História Regum Britanniae“-ja, avagy a francia-normann irodalom számos hasonló alkotása (História Karoli Magni et Rotholandi“ stb.), terméke egy új félig tudományos, félig irodalmi műfajnak, melyet — szemben a középkori történetírás másik két uralkodó formájával, a krónikával és annalesszel — éppen gesta-nak neveznek, s melynek jellemző tulajdonságai és értékei egyenest azok, miket a Gesta Hungarorumnak sokáig hibául róttak fel: a kerek kompozícióra törekvés, a hősi énekek (chansonok) előtérbe toléása, saját korokra való politikai célzások, az irodalmi műveltség és „olvasottság“ hangsúlyozása stb. „III. Béla király jegyzője — írja róla modém méltatója, Hóman Bálint — kora egész tudományos fegyverzetével és íróművészetével felkészülve fogott a magyar történet feldolgozásához. Törekvése őszinte tudós törekvés. Műve a kor színvonalán álló komoly történetírói munka. Ő maga jótollú, komoly históriáíró e szó XII. századi értelmében.“

SZILÁGYI LORÁND